

INTERVENCIÓ EN LA NECRÒPOLI DE SANTA MARIA DE RIPOLL

JUNY-SETEMBRE DE 1996

BIBIANA AGUSTÍ I FARJAS: Arqueòloga. Museu d'Arqueologia de Catalunya -Girona.
I MERITXELL SURIÑACH I VICENTE (†): Arqueòloga. Museu d'Arqueologia de
Catalunya -Girona.

El present treball fou presentat a les IV Jornades d'Arqueologia de les
Comarques de Girona. Figueres, 1998

La intervenció arqueològica es va realitzar amb caràcter d'urgència en dues fases, entré els mesos de juny i setembre de 1996, i va tenir lloc en motiu de les obres de pavimentació de la plaça de l'Abat Oliba de Ripoll, constituïda per una gran esplanada davant l'entrada de l'església abacial de Santa Maria.

El complex monàstic de Santa Maria de Ripoll havia estat objecte amb anterioritat de diverses intervencions arqueològiques, en resposta a diversos interessos arquitectònics i culturals, que ens han proporcionat informació per a poder contrastar els nostres propis resultats.

El present estudi correspon, en gran part, al treball que vàrem elaborar per a la revista *Empúries* (Agustí & Suriñach).

MARC HISTÒRIC DEL MONESTIR DE SANTA MARIA

El monestir de Ripoll fou fundat cap el 879 pel comte Guifre el Pilós, dins el marc de repoblament del territori, qui el dotà inicialment amb els predis de les valls de Ripoll i Sant Joan. El primer abat va ser Gréixer Daguí, en espera que regís l'abadia Radulf, fill de Guifre, qui finalment va preferir el bisbat

d'Urgell. El 885 el Comte creà el monestir de Sant Joan (originàriament Sant Joan de Ripoll), per a la seva filla Emma. Les successives donacions permeteren ben aviat construir una nova església, consagrada el 888. La protecció comtal i el ràpid increment del patrimoni fou causa d'un nou creixement del Monestir, que reféu i consagrà una nova església el 935 i una altra, de cinc naus, el 977 (obra d'Arnulf, abat de Ripoll i bisbe de Girona). Paral·lelament, el 890 es construí i consagrà l'església de Sant Pere, veïna del monestir, com a parròquia dels homes i servents establerts a la vall, i propietat del cenobi.

El moment de major prestigi cultural s'adquirí en temps de l'abat Oliba. Oliba amplià l'església d'Arnulf amb un transsepte de set absis i amb una nova façana flanquejada per dos campanars, consagrada el 1032; donà una gran empremta al seu escriptori i fundà, entre d'altres, el priorat de Montserrat. Mort Oliba, hi hagué un període de torbacions a causa de les intromissions dels comtes de Besalú, que resolgueren els comtes de Besalú, Bernat II, Ramon Berenguer III i Ramon Berenguer IV, els quals donaren nou impuls a l'escriptori, d'on sorgiren peces fonamentals de la historiografia catalana.

A mitjans segle XII, amb l'auge del taller d'escultura, es construí la portada romànica del monestir. Essent abat Ramon de Berga (1172-1205) s'inicià la construcció del claustre, que es continuà fins al segle XV. En el segle XIII comença el declivi del monestir. La repartició dels béns entre els càrrecs monàstics (cambrer, infermer, cellerer) provocà canvis arquitectònics en el monestir: els monjos crearen cases independents entorn de l'edifici i visqueren més com a canonges amb patrimoni propi que com a monjos. El terratrèmol del 1428 va ser fatal per al monestir: caigueren les antigues voltes (que foren substituïdes per altres de gòtiques), i s'enderrocà el campanar.

Els darrers segles de vida monàstica es caracteritzen per les lluites amb els habitants de Ripoll, que volen alliberar-se de la tutoria del monestir. El 1835, arran de l'exclaustració, foren incendiats l'església i el monestir i es dispersà la comunitat. En l'incendi es destruí tot l'arxiu documental, salvant-se'n només els documents que es trobaven en aquell moment a Barcelona, i que ara es conserven a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. En l'últim quart del segle XIX s'inicien les obres de restauració del monestir. Des de l'any 1851, la Comissió de Monuments de Girona s'ocupa de la protecció i conservació del que quedava del monestir. El 1885, el bisbe de Vic Josep Morgades inicià la restauració de l'església i el claustre. Per aquestes dates (1885), una part de les dependències del monestir ja estan destinades a la casa de la vila i els terrenys, convertits en places i carrers (Mirambell, 1978).

Remodelació de la plaça de l'Abat Oliba. 1996.

LA INTERVENCIÓ DE 1996

El motiu de la intervenció arqueològica fou el seguiment de les obres de pavimentació de la plaça de l'Abat Oliba, que afectaven tota l'esplanada que es troba davant l'entrada de l'església de Santa Maria, amb una extensió d'uns 3.700 m². Una gran part de l'àrea afectada correspon a una necròpoli amb diverses fases d'utilització:

1) Un nivell superficial consistent en restes aïllades dins de sediments molt remenats i barrejats per actuacions urbanístiques anteriors.

2) Un segon nivell, cronològicament més antic, format per estructures funeràries ben individualitzades, ubicades en sediments no alterats per actuacions urbanístiques. En aquest segon nivell, tant la presència d'estructures de murs com les agrupacions de tombes delimitaven els espais funeraris, la qual cosa ens conduí a distingir diversos sectors, que vàrem anomenar A, B, C i D, segons que ens allunyàvem de la porxada de l'església (fig. 1).

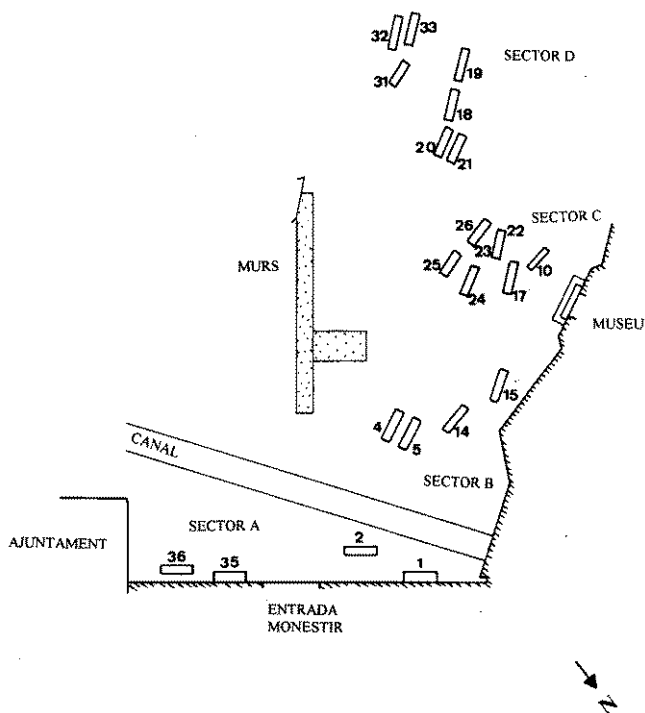

Figura 1: Santa Maria de Ripoll 1996. Planta general E. 1:250. Dibuix de Meritxell Suriñach.
Planta general de la intervenció, on es distingeixen els sectors A, B, C i D, que responen a les diferents agrupacions d'estructures funeràries.

El Sector A comprèn l'espai, de forma triangular, que hi ha entre la façana principal del monestir (façana Sud) i el canal (U.E. 1). Les estructures funeràries localitzades en aquest sector tenen totes una mateixa orientació, amb el cap a l'oest i els peus a l'est, disposició paral·lela a la de la façana principal del monestir, i sota el vessant de la teulada del porxo. En registràrem 4 de completes (dues en cada fase dels treballs arqueològics). Es tracta de les següents: E.F.

1, E.F. 2, E.F. 35, i E.F. 36. Forma part del sector A la U. E. 17, estructura murària que vam documentar en dues fases, corresponents a les dues fases en què es dividiren els treballs arqueològics. Es tracta d'un mur força rudimentari de mig metre d'amplada, aproximadament.

En el Sector B, immediatament a la banda sud del canal (U.E. 1), es delimita per diferències no tant estratigràfiques com per la tipologia de les estructures funeràries, i per límits físics marcats pels murs que hem definit com a U.E. 13 (límit sud) i U.E. 12 (límit est). Acaba, per la banda sud, poc abans d'arribar a l'entrada de l'edifici de l'Arxiu-Museu, que és, a la vegada, el que marca el límit oest. Inclou les estructures funeràries E.F. 4, E.F. 5, E.F. 14, i E.F. 15.

El Sector C, situat immediatament al sud de la U.E. 13, i a continuació del sector B, destaca un sediment molt diferent del situat al nord (del del sector B), compost per un nivell important de terra cremada, cendres i carbons, que li donen un color negre molt característic, que es disposa irregularment, i que arriba a afectar la zona on apareixen algunes estructures funeràries (especialment les E.F. 24 i E.F. 25). Inclou les estructures funeràries E.F. 10, E.F. 17, E.F. 22, E.F. 23, E.F. 24, E.F. 25, i E.F. 26, totes elles antropomorfes.

El Sector D limita, al nord, per l'acabament de l'U.E. 12, mur que, a la vegada, coincideix amb l'acabament dels fonaments de l'antiga fàbrica tèxtil. La seva delimitació pel sud i per l'est és molt més difosa, i es basa sobretot en l'absència d'estructures funeràries *in situ* i també absència d'Unitats estratigràfiques clares. Hi són abundants les restes humanes i materials procedents dels nivells superiors de l'antic cementiri parroquial, inconnexes i remenades, que hem definit com a U.E. 4 i que no és exclusiva d'aquest sector, sinó que apareix en tots els nivells superiors. Hi apareixen les estructures funeràries E.F. 18, E.F. 19, E.F. 20, E.F. 21 (excavades durant la primera fase de treballs arqueològics), i E.F. 31, E.F. 32, E.F. 33.

LES ESTRUCTURES FUNERÀRIES

Es tracta d'estructures funeràries molt simples; la més senzilla és la caixa de lloses, ja sigui en la seva morfologia antropomorfa, ja en la forma de fossa amb parets laterals revestides de lloses. Les peces utilitzades en la seva construcció solen ser lloses calcàries o bé grans rierencs allargats, que presenten almenys una cara aplanada. Destaquen tres tipus d'estructures funeràries amb tipologia ben diferenciada:

Caixa antropomorfa

Té una grandària reduïda i el perfil s'ajusta a la forma del difunt que s'hi diposita, delimitant amb pedres la capçalera i fent cunya cap als peus (EF8, EF10, EF15, EF17, EF18, EF19, EF22, EF24, EF25, EF26) (fig. 2). La majoria d'aquestes estructures han estat utilitzades només en una ocasió i cobertes amb diverses lloses col·locades directament sobre les parets laterals de la caixa. Formen dues agrupacions en la zona central i distal de la necròpoli. Tipològicament, la seva datació pot situar-se entre el segle X i el segle XII.

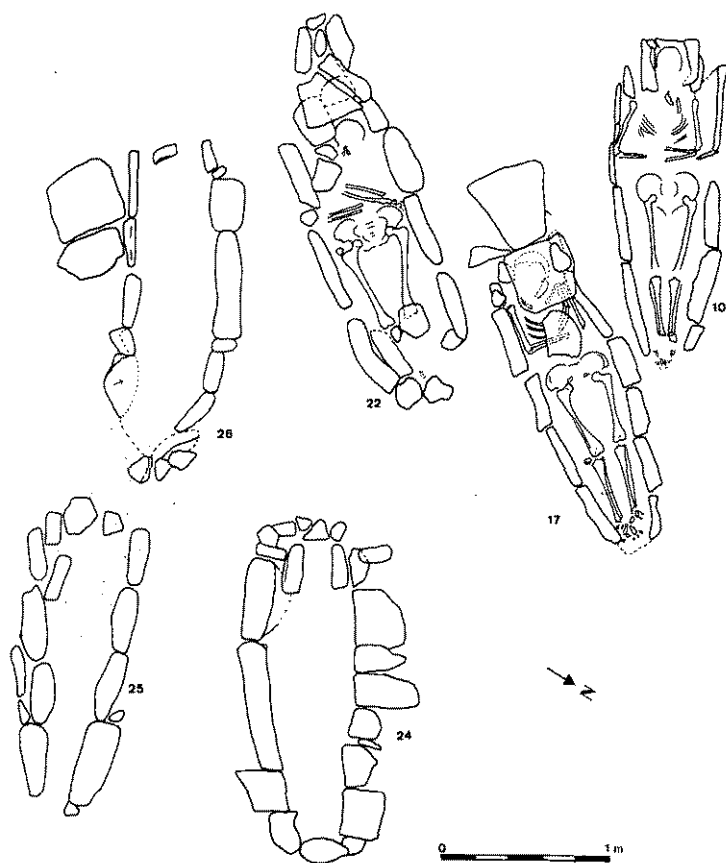

Figura 2: Estructures funeràries del sector C. Dibuix de Meritxell Suriñach.

Agrupació d'estructures funeràries del sector C. Podem observar la tipologia de caixa de lloses antropomorfa.

Caixes amb lloses laterals

De contorn rectangular o lleugerament ovoide. La seva construcció ha resultat de delimitar les parets laterals amb lloses o grans rierencs, mentre que els límits de la capçalera i dels peus resten difosos. Aquestes estructures han estat utilitzades en diverses ocasions, i poden ésser ben reconegudes les restes humanes del darrer dipòsit. Les inhumacions es troben separades entre elles per una capa de calç i morter que es reconeix en el sediment. Tres d'aquestes estructures es troben agrupades entre el grup anterior i el canal de la fàbrica (E.F. 4, E.F. 5, E.F. 14, E.F. 15). La seva datació és clara, i ens ve donada per una moneda de bronze associada a l'individu 2 de l'E.F. 5, i que correspon a la segona meitat del segle XII.

Fossa simple

La fossa simple és freqüent en aquesta necròpoli, amb una morfologia diversa. D'una banda, observem un tipus de fossa simple delimitada per petits rierencs o fragments de lloses (E.F. 32, E.F. 33, E.F. 34, E.F. 35, E.F. 36), i de l'altra, les que no presenten un límit clar de la fossa (E.F. 30, E.F. 31, E.F. 1). Ambdós tipus poden presentar-se agrupats (E.F. 30, E.F. 31, E.F. 32, E.F. 33, E.F. 34) darrere l'estructura murària U.E. 11, o bé adossats al mur del porxo (E.F. 1, E.F. 35, E.F. 36). Normalment hem pogut observar una coberta d'aquestes estructures consistent en un túmul de pedres de volum mitjà (entre 5 i 25 cm) de tota mena (rierencs o altres). L'associació d'algunes d'aquestes fosses amb el mur del porxo d'entrada al monestir ens dona una datació *post quem* del segle XV, si prenem com a referència la data de construcció d'aquest porxo. En canvi, pel que fa a l'agrupació d'estructures a l'oest de la U.E. 11, no comptem amb elements de datació que no siguin la similitud tipològica amb les primeres.

Pel que fa a la coberta de les estructures funeràries es donen diferents pautes:

a. En els casos de les caixes antropomorfes cobertes amb lloses, hem observat una desconexió de les articulacions més fràgils i un aplatiment toràcic i coxal, junt amb una sedimentació argilosa molt fina que degué anar-se filtrant per les juntes de les lloses de manera progressiva, de tal manera que permeti la desconexió articular al mateix temps que es produïa el reompliment de

la fossa. En aquests casos les restes antropològiques solen trobar-se en un estat de conservació acceptable.

b. Les fosses amb coberta de túmul, en canvi, han provocat una fragmentació més gran de les restes òssies en esfondrar-se sota el seu propi pes al mateix temps que es produïa la putrefacció i desaparició de les parts toves del cadàver. És per això que en aquests casos les connexions articulars han restat en la seva posició original en detriment, però, de la conservació òssia.

Estructura funerària. E.F. 1.

LA POSICIÓ DE L'INDIVIDU

Tots els individus dels quals hem pogut registrar la posició original havien estat dipositats en decúbit dorsal dins l'estructura funerària. Les cames normalment estan estirades, juntes a nivell de genolls i dels peus, excepte pel que fa a dos casos en què es troben semiflexionades cap a un costat i que, segons hem pogut constatar, corresponien a individus amb alteracions patològiques de l'extremitat inferior (E.F. 4 i E.F. 34) (Agustí & Suriñach, 1997). En la posició dels braços hem observat petites variacions, si bé el més freqüent és que es trobin doblegats sobre el tòrax o l'abdomen. Amb els braços semiflexionats sobre els coxals només hem reconegut dos individus, ambdós formant part de la mateixa estructura funerària; es tracta dels individus 2 i 3 de l'E.F.5, de sexe masculí i edat madura. Una altra posició repetida i propera en l'espai funerari és la que presenten els individus de les caixes antropomorfes E.F. 24 i E.F. 17, ambdós masculins i d'edat madura o senil, la particularitat dels quals és que presenten el braç esquerre flexionat sobre ell mateix, amb la mà sobre l'espatlla.

Malgrat que només hem pogut constatar l'evidència de fíbules en l'E.F. 26 i probablement l'E.F. 1, la posició de la majoria dels individus, amb braços creuats sobre l'abdomen o el tòrax, i les cames i els peus junts, ens fa pensar en la possibilitat que l'ús de la mortalla fos generalitzat.

ELS MATERIALS ASSOCIATS ALS DIPÒSITS FUNERARIS

Pel que fa als materials associats a les estructures funeràries, no podem parlar d'objectes d'ornament o de peces de vestuari en cap cas. En canvi, és rellevant el fet de constatar alguns objectes que es troben directament relacionats amb les estructures sepulcral (directament amb l'individu o amb el túmul de coberta) i que ens interessen per la seva significació pràctica o ritual.

Mereix especial atenció una moneda que va ser localitzada sobre les vèrtebres cervicals de l'individu 2 de l'E.F. 5. Es tracta d'una moneda de coure corresponent al regnat d'Alfons I el Cast, comte de Barcelona (1154-1196). Donat que la mandíbula va aparèixer desconnectada de la seva articulació amb el temporal, no podem precisar si el dipòsit original fou sobre el mentó o dins la boca, ambdues posicions habituals per al dipòsit de l'òbol. Aquest costum té

les seves arrels en el rituals funeraris del món grecoromà i constitueix una clara pervivència pagana en un món plenament cristianitzat.

La presència d'alguns fragments de ferro de forma allargada a la necròpoli de Ripoll no es pot relacionar amb claus procedents de la caixa mortuòria o taüt de fusta, donada la morfologia de les fosses i el petit nombre de claus; això no obstant, tenint en compte que no tots s'han d'haver conservat, podem pensar en la presència de taüts a partir de l'evidència de claus de ferro en el cas de fosses simples (un a l'E.F. 33) i en el cas de les caixes amb lloses laterals (dos a l'E.F. 5). En el cas dels claus de ferro de l'E.F. 22 (almenys dos), l'altra possibilitat interpretativa és que corresponguin a claus que formaven part de la plataforma o llitera amb la qual es baixava el difunt a la fossa.

Les petites peces allargades de bronze poden correspondre a fibules destinades a subjectar la mortalla. D'aquestes n'hem documentat una d'uns 3 cm en l'E.F. 26. l'evidència de restes informes de coure en altres estructures funeràries (E.F. 1 i E.F. 26) no es pot associar directament a fibules. En el túmul de l'E.F. 25 ha estat localitzat un petit ganxo de coure que podria estar associat a una peça circular perforada de ceràmica oxidada, de la qual desconeixem la funció.

Han aparegut també bocins d'escòria de ferro entre el material del túmul de coberta d'algunes estructures funeràries (E.F. 32, E.F. 33 i E.F. 34).

Els fragments ceràmics solen ser de superfície grisa, informes i d'un gruix al voltant de 5-7 mm. En un sol cas, la coloració interna és taronjada; en la resta, el color interior i exterior són uniformes. No hi sol haver més d'un recipient per estructura funerària (E.F. 5, E.F. 15, E.F. 25, E.F. 19, E.F. 32), excepte pel que fa a l'E.F. 31, on hi ha presència de dos objectes recipients, ambdós de ceràmica grisa.

Els fragments faunístics, ja siguin peces dentàries ja fragments ossis, per bé que no són molt nombrosos, es troben dispersos per tota la necròpoli, associats tant a estructures de fossa simple (E.F. 1, E.F. 31, E.F. 32, E.F. 34), a caixes de lloses laterals (E.F. 4, E.F. 5), com a caixes antropomorfes (E.F. 17, E.F. 25 i E.F. 26). Es tracta de restes corresponents a súids i ovicàprids preferentment.

Pel que fa a material malacològic hem localitzat un sol objecte. Es tracta d'una petxina de pelegrí (*Pecten jacobaeus*), sencera, que presenta dues petites perforacions simètriques prop de la xarnera. Aquest objecte va aparèixer

associat a les restes òssies de l'E.F. 12, estructura molt deteriorada, supervivent d'un nivell funerari posterior al de les caixes antropomorfes, i que hem localitzat molt parcialment i totalment alterada. La presència de petxines de pelegrí en l'àmbit funerari medieval és un tipus d'ofrena social que identifica l'individu que la posseeix amb un cristià que ha assolit, en algun moment de la seva vida, la peregrinació a Santiago de Compostel·la.

Pel que fa al vidre, només comptem amb alguns fragments informes que han aparegut en el reompliment d'una caixa antropomorfa (E.F. 19) i en una fossa simple (E.F. 1).

EL CONJUNT POBLACIONAL

Ens trobem davant d'un sector de la població inhumada en una necròpoli de llarga duració. En la distribució general dels grups d'edat i sexe de la població destaca en primer lloc el petit efectiu representat per la població infantil, amb un 10,8% del total enfront d'un 89,2% d'adults. Entre la població adulta crida l'atenció el grup d'entre 40-60 anys, representat per 10 individus (un 27% del total), seguit pel grup d'adults entre 20-40 anys (un 18,9%).

Per bé que la distribució per sexes és similar quan es tracta d'individus adults d'edat indeterminada o dels adults d'entre 20 i 40 anys, en canvi, pel que fa al grup d'adults joves (18-20 anys) l'absència d'individus masculins enfront de 3 individus femenins es fa ben palesa, així com succeeix en el grup d'adults d'entre 40 i 60 anys, on destaca l'efectiu de 9 individus masculins per només 1 de femení, o també el grup d'individus senils, on només els homes, amb 2 individus es troben representats. Observem, per tant, una major predisposició de les dones de la nostra mostra a emmalaltir i/o a morir joves, mentre que els homes presenten una major supervivència.

El grup representat pels individus immadurs deu ser encara menys representatiu que el conjunt d'adults, si recordem que sovint els cementiris medievals han comptat amb àrees reservades als infants o almenys als nadons. Dels quatre individus que hem pogut reconèixer, dos es trobaven entre els 5 i els 10 anys en morir, mentre que els altres dos eren adolescents d'entre 15 i 18 anys.

En l'estudi paleopatològic destaquen les alteracions degeneratives articulars, freqüents, afectant especialment els individus masculins majors de 40

anys. Les lesions per traumatisme ossi afecten les extremitats d'individus d'edat madura i senil, i estan associades en dos casos a alteracions artròsiques. En la patologia oral, s'evidencien nombroses pèrdues ante-mortem, un important desgast de les corones i un nombre important de càries que afecten especialment les molars.

CONCLUSIONS

Relacionant les estructures funeràries amb les estructures muràries, podem determinar diferents moments d'ocupació de la necròpoli. Aquesta diferenciació es dedueix, sobretot, de les variacions en la tipologia funerària, però també en el contingut d'alguns enterraments i en les dades obtingudes per les diferents cotes de profunditat en què apareixen els enterraments.

1. Els sectors C i D comprenen les tombes més antigues. En ambdós sectors les inhumacions eren antropomorfes. Les reutilitzacions hi són absents, i trobem enterraments amb llosa de coberta i amb túmul.

2. El sector B, amb fosses rectangulars delimitades per lloses o grans còdols laterals. Hi ha casos de reutilitzacions de les estructures funeràries; la seva cronologia és precisa, gràcies a la troballa d'una moneda del segle XII.

3. El sector A, amb tombes associades al mur del porxo, d'orientació paral·lela a aquest, i amb una delimitació molt precària. La seva orientació és també completament diferent de la de la resta d'enterraments.

Les estructures muràries guarden relació amb la diferenciació tipològica i cronològica dels enterraments en la seva distribució dins la necròpoli. Hi ha un mur més antic (U. E. 13), que delimitaria en direcció est-oest, separant-les, les tombes dels sectors B i C.

El mur definit com a U. E. 12, més modern que l'anterior, guarda una estreta relació amb el paviment que se li adossa a l'est (U. E. 16) i, junts, tindrien diferents funcions:

-com a camí que condueix directament cap a la porta principal del monestir, travessant la zona cementerial.

-com a separació (en direcció nord-sud) d'aquesta zona cementerial en dues parts. Documentalment s'explica que s'enterrava els parroquians a l'oest i els transeünts o forasters a l'est d'aquest camí (Agustí & Suriñach, 1997). La part

que correspondria als enterraments situats a l'est es deuria destruir amb la construcció de la fàbrica tèxtil, o posteriorment (als anys 70), amb les obres de remodelació urbanística de la plaça, quan es comunicà la plaça del monestir amb la de l'ajuntament, separant-les només amb una zona enjardinada.

-delimita tot l'espai de la necròpoli, agrupant els sectors B, C i D.

Es pot parlar d'una diferenciació de l'espai, en funció de la condició "social" dels individus inhumats, pel que fa a cronologies medievals. És en base d'aquest conjunt de dades que considerem l'àrea excavada en aquesta intervenció de 1996 com a cementiri parroquial, completament diferenciat del que seria el cementiri monàstic.

La majoria de les estructures tenen un caràcter individual, tot i haver estat aprofitades per a ser reutilitzades en algunes ocasions (sector B). Els individus es troben en decúbit dorsal i les variacions en la col·locació de braços i cames resulten poc significatives. La posició esquelètica i la presència de petites tiges metàl·liques suggereixen l'existència de mortalla en el moment del dipòsit.

Com és habitual en necròpolis medievals, les troballes de material arqueològic associat als enterraments són molt escadusseres. Això no obstant, hem de destacar la importància de les troballes, que ens aporten una valuosa informació referent a la pervivència de rituals funeraris d'origen pagà, tant en l'ofrena de la moneda com en la disposició de tombes sota la teulada de la porxada del monestir. Sense oblidar, encara que no pugui classificar-se de ritual pagà, la presència d'una petxina de pelegrí associada a un enterrament.

Pel que fa a l'orientació de les tombes, observem lleugeres variacions, però es manté gairebé sempre (als sectors B, C i D) el seguiment de l'eix longitudinal de la nau central del monestir. Pel poc marge de variació i el poc nombre de tombes excavades, no creiem convenient fer una valoració específica més extensa d'aquest fet.

L'anàlisi antropològica ha pogut individualitzar un total de 37 individus, alguns dels quals amb molt mala representació esquelètica, que provoquen un biaix important en els resultats globals. L'estat sanitari, pel que fa a l'esquelet postcranial, és generalment bo per als individus més joves, mentre que el grup de madurs i senils presenten alguns senyals de traumatismes (consolidats i, per tant, amb relativa supervivència), així com alteracions degeneratives pròpies d'individus en edat avançada. El mal estat de les peces dentàries recau nova-

ment en els individus madurs i senils que concentren les nombroses pèrdues *intra-vitam* i les cavitats d'origen fistulós, mentre que els més joves conserven la majoria de les peces dentàries.

La intervenció arqueològica de 1996 a la plaça del Monestir no ha documentat la totalitat dels enterraments ni, segurament, de les estructures del jaciment, sinó tan sols la part afectada pel rebaix de terres dut a terme com a preparació de la remodelació urbanística de la plaça. La informació que tenim de la necròpolis és només parcial. Per informació oral, sabem que l'àrea cementerial del Monestir era molt més extensa de com es pot imaginar a partir de les dades aportades per les intervencions arqueològiques; esperem que futures intervencions puguin augmentar el coneixement actual.

BIBLIOGRAFIA

DD. AA. (J. VIGUÉ, dir.). *Catalunya romànica*, Ed. Fundació Enciclopèdia Catalana, vol. X: El Ripollès. Barcelona, 1987. p. 334.

AGUSTÍ, B., SURINACH, M. *Memòria de les excavacions arqueològiques a la plaça del Monestir de Santa Maria de Ripoll (El Ripollès)*. Juny-setembre de 1996. Inèdita, 1997.

AGUSTÍ, B.; SURINACH, M. *Santa Maria de Ripoll: Població i pràctiques funeràries medievals*. Empúries, (en premsa 1998). pp. 267-280.

ARTIGAS RAMONEDA, J. *El monasterio de Santa María de Ripoll*. Associació d'Arquitectes de Catalunya. Barcelona, 1988.

BARRAQUER y ROVIRALTA, C. *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. Tomo I. Barcelona, 1906.

CASTELLS LLAVANERA, B.; CATLLAR GOS, J., RIERA MICALÓ, J. *Ciutats de Girona del segle XVII al XX*. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Diputació de Girona, Girona, 1994

CARDINI, F. *Peregrinos y viajeros en la Edad Media*. Acta Mediaevalia, 10, Barcelona, 1989 pp. 101-106.

DD. AA. *Revista de Girona*, XXIV, núm. 83. Publ. Diputació de Girona. Girona, 1978.

DD. AA. *Commemoració del Centenari de la Restauració del Monestir de Ripoll (1886-1986)*. Ed. Diputació de Girona, Girona, 1987. p. 88.

LINDER, G. *Moluscos y caracoles de los mares del mundo*. Ed. Omega, Barcelona. 1977.

LÓPEZ, A.; CAIXAL, A., FIERRO, J. *Materiales para el conocimiento de la difusión de las producciones grises/oxidadas medievales de las comarcas barcelonesas*, dins IV C.A.M.E. Alacant, 1993.

OLIVA M. *Actividades de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona en 1953*. Anales del Instituto de Estudios Gerundenses. Volumen VIII, CSIC Diputación Provincial de Gerona, Girona, 1953. pp. 296-327.

OLLICH i CASTANYER, I. "Arqueologia i antropologia física. La població i el ritual funerari a Osona a través de les necròpolis medievals". *Cota Zero*, 2, juny 1986.

OLLICH, I., VIVES, E. *Arqueologia de la mort: una perspectiva de la història medieval*, Acta Mediaevalia, 14-15. Dep. Ha Medieval U.B. 1993-94, pp. 277-290.

PELLICER i PAGÈS, J. M. *Santa Maria del Monasterio de Ripoll*. Mataró, 1888.

PUIG I CADAFAALCH, J. *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona, 1888.

RAGUER, T. *Els carrers de Ripoll a Scriptorium*. Ripoll, 1923. pp. 2-3.

RIPOLL PERELLÓ, E., CARRERAS, T., NUIX ESPINOSA, J. M. *Notes preliminars sobre les excavacions arqueològiques a la basílica de Sta. Maria de Ripoll*, Revista de Girona, XXIV, núm. 83. Publ. Diputació de Girona. Girona, 1978. pp. 223-270.

RIPOLL PERELLÓ, E., CARRERAS, T., NUIX ESPINOSA, J. M. *Necròpolis de Sta. Maria de Ripoll*, a Excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers deu anys. Ed. Generalitat de Catalunya. Barcelona, 1982.

RIU, M. *L'enterrament núm. 66 de Sant Sebastià del Sull i la seva peça de ceràmica grisa*, Acta historica et archaeologica Mediaevalia, núm. 2. Dep. Ha Medieval /Inst. Ha Medieval U.B. 1981. pp. 213-219.

ROIG BUXÓ, J., COLOL RIERA, J.M., MOLINA VALLMITJANA, J. A. *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX. 1 500 anys d'evolució històrica*. Ed. Ajuntament de Sentmenat, 1995.

VIVES, E. (1990): *La població catalana medieval. Origen i evolució*. Ed. Eumo, Col·lecció Referències, núm. 8. Vic, 1990.